

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Slovo a slovesnost

Slovo a slovesnost

Location: Czech Republic

Author(s): Petr Sgall

Title: Valence jako jádro jazykového systému
Valency as the core of the language system

Issue: 3/2006

Citation style: Petr Sgall. "Valence jako jádro jazykového systému". Slovo a slovesnost 3:163-178.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=181514>

Valence jako jádro jazykového systému*

PETR SGALL

Valency as the core of the language system

ABSTRACT: Valency of lexical units (i.e. the sets of their obligatory and optional dependents) constitutes the main link between lexicon and grammar. As handled up to now by J. Panevová and others in the Functional Generative Description, valency provides a very good starting point for the testing of this approach in the Prague Dependency Treebank. The morphemic and especially syntactic annotation of large segments of free texts confirm that this description has essentially been formulated adequately. Even so, certain issues of valency deserve further discussion. This article partly summarizes earlier research in the Charles University Theoretical and Computational Linguistics group and adds new results. It aims to document how issues concerning a hierarchy of the types of dependency relations, the orientation of these relations, the usefulness of recognizing a third class of dependents “between” arguments and adjuncts, etc., can be handled in useful ways using this background.

Key words: valency, dependency, Functional Generative Description, Prague Dependency Treebank

Klíčová slova: valence, závislost, funkční generativní popis, pražský závislostní korpus

Tato stať se vrací k problematice syntaktické valence, a to z hlediska tří problémových okruhů; jsou to: (1) zásady popisu přirozeného jazyka, (2) valenční (závislostní) syntax jako vlastní jádro jazykového systému a (3) otevřené otázky spojené s pojetím valence ve funkčním generativním popisu.** Ve všech třech oddílech jsou obsaženy návrhy témat pro další teoretický výzkum.

Úvodem bych rád připomenul, že pojetí valence uplatňované ve funkčním generativním popisu jazyka (FGP, viz Hajičová – Panevová – Sgall, 2002; Sgall – Hajičová – Panevová, 1986) navazuje na klasickou evropskou lingvistiku, tedy na závislostní syntax, a nepřechází k dnes nejvlivnějšímu východisku teoretického popisu jazyka, totiž k Chomského minimalismu nebo k jiným koncepcím založeným na syntaxi složkové. Jsem přesvědčen, že je tento přístup dobře zdůvodněn. Vždyť evropská kontinentální lingvistika měla po celé devatenácté století i v první polovině století dvacátého vysokou úroveň. Jazyková rozrůzněnost kontinentu měla podstatný vliv na to, že se lingvistická teorie vyvíjela na základě porovnávání nejrůznějších typů jazykových struktur nejen ve velkých zemích – v Německu, Francii, Rusku –, ale i v takových menších zemích jako Nizozemí, Dánsko a Česko (smíme-li tento název spojovat i s historií země). Abstrahováním od jevů specifických pro jednotlivé jazyky nebo jejich skupiny, podmiňujících jejich různost, se tu dospělo k poznání základních obecných vztahů. To platí jak o lingvistice diachronní, zejména o indoeuropeistice (od F. Boppa, R. K. Raska, A. Schleichera po mladogramatiky), tak o synchronním chápání typologie (H. Steinthal, F. N. Finck) a aktuálního členění (H. Weil, V. Mathesius a další; obojí se spojuje už u G. von der Gabelentze) i o lingvistice strukturní.

* Tento článek vychází u příležitosti autorova životního jubilea (srov. medailon E. Hajičové a J. Panevové v tomto čísle). Pozn. red.

** Výzkum, který poskytl podklady pro tento příspěvek, probíhal především v rámci projektu IET201120505.

I v zemích anglosaských se pozornost ovšem věnovala nejen angličtině, ale mnoha různým jazykům; dlouho se však při jejich porovnávání zájem tolik nesoustředil na hledání co nejobecnějších východisek. K základní linii vývoje tu v návaznosti na lingvistiku evropskou přispívali jednotlivci (E. Sapir, Ch. Fillmore a další). Ale specifické typologické vlastnosti angličtiny, jako je množství pomocných slov a gramatikalizovaný slovosled, zanechávají dosud své stopy v tom, jak se v těchto zemích vyvíjejí pohledy na vztah tvarosloví, slovosledu a syntaxe: hlouběji sem neproniklo závislostní a valenční chápání větné stavby a vůdčím principem se stalo členění věty a jejích částí na těsněji nebo volněji na sebe vázané složky.¹ Postupně se podařilo uplatnit tento pohled i na popis jazyků jiných typů, ale jen za cenu složitějšího aparátu, ve kterém (aspoň v dosavadní podobě minimalismu) chybí zásadní rozdíl mezi morfologickými kategoriemi a syntaktickými vztahy.

Chápeme-li jazyk s F. de Saussurem jako systém opozic a uplatníme-li přitom v návaznosti na klasický Pražský lingvistický kroužek (zejména na R. Jakobsona) pojem příznakovosti jako východisko pro hierarchizaci tohoto systému, můžeme vidět, že slovo (přesněji lexie) jako základní prvek těchto opozic má své syntaktické vlastnosti, tj. vlastnosti, kterými se specifikuje jeho pozice v komplexním celku věty, jeho vztahy k jiným slovům. K základním, bezpříznakovým (prototypickým) vztahům patří možnost (popř. nutnost) určitých typů jeho doplnění, tj. valence; ta je vlastní jak slovesu, tak i jiným slovním druhům, včetně příslovcí, srov. spojení jako *doleva od čeho*. V tomto článku ale konkrétně probíráme jen otázky valence slovesa.

Sloveso můžeme považovat za centrum věty nejen proto, že má základní postavení syntaktické (viz dále v odd. 3.1.), ale i pro jeho úlohu sémantickou. Sémanticky odpovídá řídicí sloveso ději (akci, stavu) a doplnění závislá na kterémkoli řídicím slovu v bezpříznakovém případě přináší určitou specifikaci, bližší vymezení jednotlivých aspektů děje nebo jiných významů slova řídicího. Jak už bylo řečeno, přesnější je mluvit ne o řídicím slovu, ale o lexii, protože různé významy téhož slova mohou mít různou valenci. To jsou základní rysy uplatnění slov v interaktivním procesu sdělování. Ústřední pozice valence v jazykovém systému je dána tím, že jde o lexikálně ukotvenou vlastnost slova (viz Čermák, 1991, 1992), tedy prvek lexikální, který zároveň je středobodem syntaxe. Učíme-li se při zvládnutí jazyka „slovíčka“, osvojujeme si zároveň jejich valenční rámce (není náhodou, že se rámce v té či oné podobě ve slovnících uvádějí jako součásti lexikálních hesel).

Popis založený na závislostní syntaxi, opírající se především o zachycení valence, byl v rámci FGP nejen dost podrobně (i když zdaleka ne úplně) teoreticky zpracován, ale je dnes postupně ověřován a kontrolován tak, že se uplatňuje na rozboru a anotaci rozsáhlých souborů souvislých textů v rámci projektu Pražského závislostního korpusu (Prague Dependency Treebank, PDT, viz Hajič, 1998; Böhmová et al., 2003). Potvrzuje se přitom vhodnost zvolených zásad i klasifikace popisovaných jevů, ovšem s tím, že se ukazuje potřeba v různých ohledech tuto klasifikaci zjemnit a popis tak obohatit; k tomu se vrátíme v odd. 3.

¹ O tom, jak se dnes závislostní postupy šíří v počítačnické i v teoretické lingvistice a jak prvky závislostního pohledu pronikají i do přístupů založených na složkově, píše Hajičová (2006).

1.1. V jedné z nedávných obecných statí o základních otázkách pohledu na jazyk uvazuje Chomsky (2004, s. 11n.) o potřebě osvětlit v co nejširší míře, že strukturní technika, která se jeví jako specifická pro jazyk, se dá redukovat na obecně vysvětlitelné principy. Jádrem schopnosti jazyka (*language faculty*) je evolučně založeno na „velkém skoku“ (*Great Leap*), kterým – snad v souvislosti s biologickou mutací – člověk získal nejen schopnost skládat jazykové jednotky do dvoučlenných celků, ale vytvářet z nich i celky komplexní. Spojuje tuto schopnost se svou teorií principů a parametrů i s operací *Merge* (splynutí), která má ústřední postavení v jeho teorii minimalismu.

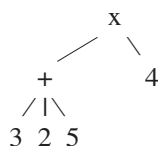
Není ale zřejmé, že by se úsilí po nalezení takových obecných principů osvětlujících jádro jazyka jako skládání komplexních celků mohlo úspěšně zakládat právě na teorii minimalismu. Konkrétní uplatňování a rozvíjení této teorie je totiž spojeno s tím, že se pro nově postulované jednotky nebo vztahy mezi nimi postulují nové a nové funkční uzly do strukturního stromu (v podstatě lineárního, u kterého chybí jasné rozlišení mezi „vlevo“ a „nahore“). Není jisté, zda toto rozmnožování funkčních hodnot umožňuje kontrolovat kompatibilitu takových různých přídavků a zda připouští zásadní omezení počtu hodnot.

Je nesporné, že jazyk má složitou, mnohavrstevnou strukturu, takže i postup popisu jazyka musí být určitým způsobem strukturován. N. Chomsky kdysi v tomto smyslu rozlišoval mezi generativní a transformační složkou, dnes se v jeho teorii struktura věty (a jejích částí různých řádů) člení především do komponentů rozdělených tzv. bodem *spell-out*. Jde o rozlišení dvou skupin relací, resp. operací: (a) těch, které jsou relevantní pro vlastní větnou stavbu (a pro její sémantickou, přesněji sémanticko-pragmatickou, interpretaci) a projevují se i v povrchové podobě věty (včetně fonologické a fonetické formy), a (b) těch, které jsou sice relevantní pro stavbu a interpretaci věty, ale odpovídající projev v povrchové podobě nemají. Není ale úplně jasné, co v minimalistickém popisu odpovídá pojmu valence, a jen postupně do něho proniká zřetel k aktuálnímu členění. Můžeme přitom předpokládat, že opozice podobná základní dichotomii tohoto členění byla jazyku vlastní už v dobách, kdy byl omezen na dvoučlenné celky, a že to, co odpovídá Chomského „velkému skoku“ k celkům opravdu komplexním, má blízko právě k valenci. Ta je vlastním svorníkem mezi slovem a větou, jak jsme o tom mluvili už v úvodu článku.

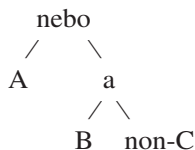
Bez ohledu na to, jestli přijmeme právě minimalistický pohled na jazykovou strukturu, nebo ne, můžeme jistě – s využitím pojmu příznakovosti – počítat s tím, že v jazyce existuje jednoduché, pravidelně strukturované jádro a komplikovaná periferie. Ta nezahrnuje jen jednotlivé výjimky, ale užší nebo širší třídy příznakových jevů a kontextově omezených podmínek, do velké míry (ne-li úplně) vymezitelných na základě analogie. Pro popis jazyka je výhodné (a nutné) toto členění reflektovat.

I v našem pojetí je podkladem větné stavby především schopnost skládání jazykových jednotek do komplexních celků, kterou by bylo vhodné vykládat v co největší míře na základě obecných principů (včetně pojetí valence). Dosavadní teoretický výzkum spojený s funkčním generativním popisem a s jeho podrobným ověřováním a rozvíjením na podkladě PDT poskytuje dobrá východiska pro hledání obecných principů schopnosti skládání komplexních celků. Stojí za to dál tato východiska studovat a konfrontovat je s Chomského pojetím i s jinými přístupy.

1.2. K obecně lidským schopnostem zřejmě patří principy, na kterých se zakládá jednoduché počítání a elementární logika (na úrovni logiky aristotelské nebo výrokového kalkulu). Jde tu o skládání strukturních celků zachytitelných v podobě projektivních stromů s jedním vrcholem jako na obr. 1 a 2 nebo např. uzávorkovaným lineárním zápisem rozlišujícím elementární jednotky a relace nebo operace, který můžeme ilustrovat řetězy (1) a (2). Připomeňme, že podmínka projektivity zajišťuje, že mezi dvěma uzly spojenými hranou stromu (tj. vpravo od levého z nich a zároveň vlevo od pravého z nich) může být jen uzel podřízený řídicímu uzlu této hrany (kde chápeme podřízenost jako tranzitivní uzávěr závislosti); viz Hajičová – Panevová – Sgall (2002, s. 88), podrobně zejm. Hajičová (2006), z matematického hlediska i Havelka (2005).

Obr. 1

Obr. 2

(1) $x(+ (3, 2, 5), 4)$ (v obvyklejším zápisu: $(3 + 2 + 5) \times 4$)

(2) *nebo*(A, *a*(B, non-C)) (tj. „A nebo B a non-C“)

Obecně lidské schopnosti umožňují zvládnout elementární úroveň takových soustav, ne různé úrovně vyšší (komplexnější), které závisejí spíše na individuálních schopnostech než na obecně sdílených předpokladech. Na těchto komplexnějších úrovních jsou v logice např. složité struktury s kvantifikací – viz různé možné chápání věty *Kino každý čtvrtek nehraje* (srov. zachycení dosahu působnosti operátorů v predikátovém kalkulu). K podobně složitým vrstvám patří opozice mezi skupinovým a distributivním čtením (*oba tam dnes hrají tenis* – spolu, nebo proti sobě) a patří k nim i takové oblasti, jako je intenze vět a slov. Platí totiž, že jsou sice pravdivá tvrzení (a) *Varšava je hlavní město Polska* i (b) *Hlavní město Polska bylo kdysi přemístěno*, ale není pravdivé tvrzení (c) *Varšava byla přemístěna*. Výrazy *Varšava* a *hlavní město Polska* totiž nejsou intenzionálně totožné; tvrzení (a) vypovídá jen o extenzionální totožnosti obou pojmenovaných entit v podsouboru možných světů, do kterého zařazujeme aktuální svět. Na individuálním chápání závisí i interpretace vět o domněnkách (*belief sentences*); srov. rozdíl mezi větami jako *Martin si myslí, že dvě na třetí je dvakrát čtyři* a *Martin si myslí, že osm je dvakrát čtyři* aj. Tyto komplexní vrstvy už jsou zvládnutelné jen na základě specifických, ne elementárních kapacit.

V matematice jde při takovém rozlišení elementárních a komplexních úkonů hlavně o stupně složitosti operací (ale připomeňme, že i matematika má své výjimky, svou obdobu kontextově omezených odchylek, jako je nemožnost dělit nulou nebo integrovat číslo -1).

1.3. Při zmíněném saussurovském chápání jazyka jako systému opozic a při rozčlenění jeho dvoučlenného znaku do několika rovin, tedy do několika řad opozic označujícího a označovaného, dospějeme i k možnosti vhodným způsobem podrobně zachytit vztahy mezi významovou (podkladovou) větnou stavbou (tektogramatikou) a tvaroslovím. Tyto vztahy vytvářejí rozsáhlou oblast do velké míry (i když zdaleka ne úplně) založenou na de Saussurově arbitrárnosti. Proto není překvapivé, že v těchto vztazích najdeme poměrně velké svazky vlastností, které určují typologickou charakteristiku jazyků. Původní prameny de Saussurova pohledu dnes můžeme najít v nové publikaci jeho zápisků (de Saussure, 2002, zejm. s. 29–31, 77–83).

Ve FGP vycházíme z toho, že strukturální členění přirozeného jazyka se nezakládá přímo na sémiotické triádě syntaxe, sémantiky a pragmatiky. Hlavní dělicí čáru (i když s přechodným pásmem jevů kombinujících vlastnosti obou domén) vidíme mezi jazykovým systémem, který zahrnuje i rovinu významové (podkladové, tektogramatické) stavby, a kognitivním obsahem, který se jen nepřímo projevuje v jazykovém významovém členění (viz Tejnor – Dokulil, 1977).

1.4. Domníváme se, že existence skutečných nebo zdánlivých slabin valenční teorie, o kterých píše u nás zejm. Karlík (2000), by měla být posouzena se zřetelem na toto východisko, které se ostatně neuplatňuje jen v FGP, ale i v důkladně propracované teorii sémantiky rámců (*FrameNet Semantics*, viz Fillmore – Christopher – Petruck, 2003). Tím nechceme říct, že by se dichotomie významu a obsahu v FGP specifikovala stejně jako u Fillmora. Je tu řada otázek otevřených pro další diskusi, což se týká i vztahu uvedené dichotomie k pojetí takových tříd sloves jako ergativní, neakuzativní atd. (viz Karlík, 2000, s. 182nn.). I při práci s takovými třídami se ostatně počítá se stupňovitostí vztahů a s přechodnými pásmy, srov. Karlíkovu formulaci na s. 183: „Sloveso je sémanticky tím tranzitivnější, čím více má příznaků vysoké tranzitivity.“ K těmto příznakům patří „dva nebo více A(ktantů), děj, zaměřenost k cíli, punktuálnost, záměrnost, agens velmi dobře schopen jednání, objekt totálně zasažený aj.“²

Jednou z hlavních zásad teoretického popisu jazyka je zahrnutí mnoha gramatických informací (ne-li jejich naprosté většiny) do slovníku, především jako vlastností

² Není snadné takové pojmy vymezovat a považujeme za podstatné rozlišovat, které z nich patří přímo do jazykového systému a které v něm mají jen svůj odraz ve smyslu právě zmíněné dichotomie obsahu a významu. Ostatně i Karlíkem uplatňované třídění pádů na strukturální a nestrukturální (op. cit., s. 179nn.) je spojeno se základní nejasností: co se tu označuje termínem „pád“, je-li např. akuzativ pádem strukturálním „jakožto“ pád interní valence (tj. přímého objektu, pacientu), ale pádem nestrukturálním jakožto pád sémantický, např. časový? Nepovažujeme takovou klasifikaci za překonání Kuryłowiczova nebo Skaličkova pojetí pádů, ale spíše za výzvu k dalšímu přemýšlení o vztahu klasických evropských lingvistických teorií k teoriím vztahujícím se přímo nebo nepřímo k iniciativě N. Chomského.

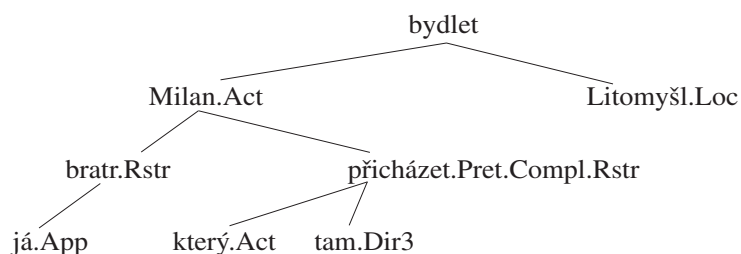
jednotlivých lexikálních jednotek, slov, nebo přesněji lexíí (v bezpříznakovém případě obojí splývá); k otázkám slovní zásoby viz především Filipec a Čermák (1985).

Mluvíme-li o vztazích mezi gramatikou a lexikem, chtěli bychom rozlišovat mezi (a) slovní zásobou a gramatickými vztahy jako jevy jazyka, které zkoumáme a popisujeme, a (b) mezi slovníkem a gramatikou jako částmi popisu jazyka (vytvořeného pro účely teoretické, pedagogické, automatického zpracování nebo jiné). Ptáme-li se, kam v takovém členění určitý jev patří, může to být buď otázka po jeho povaze v rámci popisovaných skutečností, nebo po tom, zda je vhodnější v popisu jazyka ho zachycovat v té nebo v oné části (to se týká i rozlišování mezi tvaroslovím a odvozováním aj.). Přitom je často důležitá provázanost takových částí, např. valence jednotlivých slov (lexíí) se jistě vhodně zachycuje jako součást jejich slovníkových hesel, ale zároveň má své místo v syntaxi, a je to místo zásadní, protože valence hraje rozhodující úlohu ve větné stavbě.

2.1. Můžeme předpokládat, že nejvlastnější jádro jazykového systému, tj. jádro významové stavby věty (tektogramatiky), může být teoreticky adekvátně zachyceno v podobě projektivního závislostního stromu (stromu s jedním kořenem, viz Hajičová – Paněvová – Sgall, 2002, s. 87n.). Hodnoty uzlů takového stromu jsou komplexní, zachycují jak lexie, tak hodnoty morfologických kategorií (gramatémů jako čísla, času, vidu, různých modalit atd.) a syntaktické vztahy (druhy závislosti, specifikované v podobě funktořů). Pomocným slovům tedy (podobně jako koncovkám) neodpovídají zvláštní uzly stromu, ale jen funktořy a hodnoty gramatémů, zachycené jako indexy v hodnotách uzlů. Projektivní strom je možné zapsat v linearizované podobě, která je v jednoznačném vztahu k dvourozměrnému zachycení.

Připomeňme pro ilustraci, že např. tektogramatická reprezentace věty (3) tedy může být zachycena jak stromem z obr. 3, tak lineárním zápisem (3’):

(3) Můj bratr Milan, který tam přišel, bydlí v Litomyšli.

Obr. 3

(3’) (((já.App) bratr.Rstr) Milan.Act ((který.Act) (tam.Dir3) přicházet.Pret.Compl.Rstr)) bydlet (Litomyšl.Loc)

Syntaktická závislost je základem větné stavby, je to syntaktický vztah bezpříznakový. Vedle ní jsou ve větné konstrukci i vztahy příznakové, totiž koordinace (souřadnosti), apozice a parenteze. Zatímco parenteze dosud nebyla v rámci FGP teoreticky

propracována, koordinace a apozice se v lineárním tektogramatickém zápisu věty zachycují prostřednictvím specifických funktořů (např. Conj pro konjunkci, tj. slučovací spojení, a Appos pro apozici), jak připomíná příklad věty (4) a její reprezentace (4'), ve které zapisujeme funktořy jako dolní indexy u závorek (při závislosti u závorky bližší k řídícímu slovu):

(4) Můj bratr Milan a jeho žena Jiřina, Jirkovi přátelé, bydlí v Litomyšli.

(4') (((já)_{App} bratr)_{Rstr} Milan ((on)_{App} žena)_{Rstr} Jiřina)_{Conj} ((Jirka)_{App} přítel.Plur)_{Appos})_{Act}
bydlet (Litomyšl)_{Loc}

Podmínka projektivity (viz výš, odd. 1.2.) spolu s podobnými podmínkami pro kombinace závislosti a koordinace zajiřtuje možnost takového lineárního vyjádření, ačkoli dvourozměrný strom pro zápis větných struktur s těmito kombinacemi nestačí. Pořadí zleva doprava (spolu s indexem pro kontextové zapojení u řídícího slova a popř. pro kontrastivní platnost) přitom umožňuje zachycovat i aktuální členění věty (AČ), jehož pozice ve větné stavbě má stejně fundamentální povahu jako valence (o tom viz Hajičová – Sgall, v tisku). O problémech některých obtížných aspektů AČ ve vztahu k syntaktické závislosti, zejména o rozdílech mezi slovosledem hloubkovým, tj. Firbasovou výpovědní dynamičností, a povrchovým, píše Hajičová (2006). Jak upozorňuje Žabokrtský (2005, s. 54n.), není přesné mluvit o dimenzích grafu (to je spíš obrazné vyjadřování); přesnější je vidět tu několik uspořádání:

- (a) syntaktická závislost je dána částečným uspořádáním všech uzlů (tj. uspořádáním, na kterém se podílejí všechny uzly, ale ne všechny jejich dvojice),
- (b) pořadí zleva doprava (nebo v čase) je dáno úplným uspořádáním všech uzlů,
- (c) koordinace a apozice jsou spojeny s úplným uspořádáním některých uzlů.

V každém závislostním stromu (tedy ve struktuře každé věty) je po jednom uspořádání typů (a) a (b), ale může tam být i víc (nebo žádné) uspořádání typu (c).

2.2. Výše uvedená možnost lineárního zápisu větné stavby připomíná, že základní rysy větné stavby, které můžeme považovat za vlastní jádro jazykového systému, jsou strukturovány poměrně velmi jednoduše, totiž na úrovni blízké výrokovému kalkulu (viz odd. 1.2.). Tady i u připomenutých soustav elementární logiky a matematiky jde o struktury, které nejsou o mnoho složitější než struktury lineární, řetězy. Můžeme-li předpokládat, že taková jednoduchá strukturace odpovídá obecným lidským mentálním schopnostem, pak by jednoduchost základní strukturace věty byla užitečná i pro vysvětlení relativní snadnosti toho, jak si děti osvojují základy své mateřštiny.

K jádru jazykového systému můžeme počítat především pravidelné, bezpříznakové syntaktické vztahy, jako jsou aktanty u těch řídících slov, u kterých jsou obligatorní, a volná doplnění tam, kde jsou fakultativní (fakultativnost u aktantů je příznaková, stejně jako obligatornost u volných doplnění). Zároveň patří k jádru celé soustavy jazyka i primární způsoby tvaroslovného vyjádření uvedených vztahů, tedy vztahy jako aktor – nominativ, adresát – dativ, patiens – akuzativ. Že má tento postup své meze, resp. že k podstatným vlastnostem jazyka patří nejasnost hranic mezi jeho částmi (tedy i mezi

jeho jádrem a periferií), to si uvědomíme, když začneme uvažovat o vztahu pádů k jejich koncovkám, tedy o vztahu mezi morfématickou a fonologickou rovinou. V jazyce typologicky tak vypjatě flexivním, jako je čeština, totiž není jasné, zda (popř. do jaké míry) je možné vymezit tu bezpříznakové koncovky (morfy) odpovídající jednotlivým tvaroslovným funkcím. Funkce pádů se totiž v češtině kumulují s jinými funkcemi, takže nemáme např. morf vyjadřující nominativ, akuzativ nebo singulár atd., ale morf pro nominativ singuláru substantiv feminin (koncovku *-a*) apod. A hlavně, koncovky jsou podle vzorů tak rozrůzněné, že obecně nelze charakterizovat jednu z nich jako bezpříznakovou (v uvedené funkci se s koncovkou *-a* shodují koncovky *-e* a nulová).

Kromě uvedených základních jevů jsou přirozenému jazyku ovšem vlastní i jevy příznakové, neprototypické, které zčásti patří do jádra jazykového systému a vedle toho vytvářejí jeho širokou složitě strukturovanou periferii. Tyto příznakové jevy můžeme rozdělit do tří okruhů (s přechodnými pásmy):

(i) příznakové prvky gramatických, významově relevantních opozic uvnitř jádra systému, tj. plurál, préteritum, futurum, dokonavost, různé způsoby (mimo indikativ) a modalita (nikoli modalita deklarativní), kontextové zapojení aj.,

(ii) příznakové relace a jevy v tektogramatice, jako koordinace a apozice nebo příznakové pozice rematizátorů, tedy jevy, jejichž popis vyžaduje komplexnější pojmový aparát, než jsou projektivní závislostní stromy,

(iii) kontextovými podmínkami omezené sekundární vztahy mezi tektogramatikou a tvaroslovnou, fonologickou a fonetickou podobou vět – rozsáhlá oblast jdoucí od homonymních a synonymních vztahů ve slovníku i v mluvnické stavbě (včetně různosti vzorů a tříd s jejich nepravidelnostmi) přes povrchovou vypustitelnost (elipsu) po neshody mezi stupnicí výpovědní dynamičnosti (hloubkovým pořadím uzlů) a povrchovým slovosledem.

Můžeme předpokládat, že při zvládnutí jazyka (mateřského nebo i cizího) se v těchto rozsáhlých periferních oblastech postupuje krok za krokem a jednotlivá kontextově omezená pravidla, odchylky a výjimky se zvládají jedno po druhém, do značné míry na základě analogie. To by znamenalo, že jádro jazyka se dá popsat relativně slabými prostředky a pro popis sekundárních, příznakových jevů se hodí seznamy prvků relevantních pro jejich kontextové podmínky a specifická pravidla.

Po empirické stránce se adekvátnost takto založeného pojmového rámce funkčního generativního popisu, jak už bylo řečeno, ověřuje ve velkém měřítku na souvislých textech z Českého národního korpusu v rámci projektu PDT. Dosud (tj. ve verzi z léta 2005, přístupné na adrese <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0>>) tak bylo rozebráno a anotováno 3168 textů různých druhů, obsahujících 49 442 vět celkem s 833 357 výskyty slov a interpunkčních aj. značek. Anotace se týkají tvarosloví, slovních druhů, tektogramatické větné stavby i pomocné roviny analytické, a taky koreference (zčásti i koreference textové, která je záležitostí kognitivního obsahu, ne jazykového systému). Zjistilo se přitom, že v některých ohledech je třeba popisný aparát obohatit, zjemnit (o některých takových aspektech bude řeč v odd. 3), ale potvrdila se vhodnost zvoleného aparátu

pro popis českých vět a textů (vedle větné stavby, morfologických kategorií a jejich tvaroslovného vyjádření se zachycují i některé základní jevy textové koreference, jevy lexikální aj.).

3.1. V rámci FGP vypracovali Panevová (1980), Hajičová (1983) a Sgall – Hajičová – Panevová (1986; u všech viz i příspěvky tam uvedené; seznam aktantů i druhů volných doplnění uvádějí Hajičová – Panevová – Sgall, 2002, s. 110n.) podrobnou specifikaci druhů závislosti na tektogramatické rovině (TR) a rozebrali problémy opozice mezi významovou stavbou věty a oblastí kognitivního obsahu (jazykově bezprostředně nestrukturovanou). Jsme si vědomi (srov. Sgall, 1998), že takto získaná klasifikace závislostních doplnění je spojena s určitými otevřenými otázkami a možnými námitkami.

Námitky proti tomuto přístupu se často týkají toho, že není jednoduché určit směr (orientaci) vztahu závislosti, tj. v daném syntagmatu identifikovat jeho člen řídící a závislý. Jak podrobněji uvádí Hajičová (2006, odd. 2.2.; viz i Hajičová – Panevová – Sgall, 2002, s. 82n.), je vhodné vycházet ze vztahů endocentrických, u kterých můžeme řídící člen definovat jako ten, který v dané konstrukci nemůže chybět (i když může být v povrchové podobě věty elidován), srov. např. ((*velmi dlouhá*) *cesta* (do závorek dáváme v jednotlivých dvojicích závislý člen). U konstrukcí exocentrických se nedá vynechat žádný člen, ale můžeme postupovat analogicky na úrovni slovních druhů; máme tedy např. *potkat (někoho)* podobně jako endocentrické *vidět (někoho)*, a můžeme i podmět (konatele, *Actor*) považovat za závislý na slovesu, protože jsou slovesa bezpodmětá jako *prší*.

To znamená, že mluvnickou shodu (v čísle a v rodu) nepovažujeme za spolehlivé měřítko pro orientaci závislostního vztahu. Shoda totiž nepatří přímo k větné struktuře, ale týká se vztahu mezi ní a tvaroslovím. Jak ukazuje tzv. ‚objektivní konjugace‘ v maďarštině a v jiných jazycích, sloveso se může shodovat nejen s podmětem, ale i s jiným větným členem.

3.2. Počet syntaktických vztahů (zachycovaných jako funktory), zejména volných adverbálních doplnění, je poměrně velký. Znamená to velký počet primitivních pojmů teorie FGP v dané podobě (repertoár těchto doplnění zahrnuje víc než čtyřicet druhů závislosti jako doplnění způsobu, míry, místa, různá doplnění směrová, příčinná, podmínková aj.), ale je nutné uvědomit si dvě skutečnosti:

(i) Je zřejmé, že tu nevystačíme s pouhým výčtem takových jednotek, ale v dosavadním teoretickém zpracování jazyka je obvyklé, že se největší skupina odpovídajících pojmů, totiž předložkové pády a jejich funkce (i podřadící spojení aj.), zadává právě výčtem (s uvedením několika dílčích tříd jako např. předložkových pádů lokálních a směrových). Ačkoli se předložky obvykle charakterizují jako jednotky lexikální, z funkčního hlediska nemají lexikální povahu. Naopak, jsou to pomocná slova spojená s určitým tvarem slova významového (substantiva), jde o jednotky s gramatickou funkcí. To platí přesto, že jejich tvaroslovné podoby nejsou plně gramatikalizovány, resp. nejsou vyjádřeny bezpříznakovými gramatickými tvary (což by ve flexivní češ-

tině byly pádové a slovesné koncovky, přesněji alternace na konci slovních tvarů). Není tedy namístě argumentovat pro řazení předložek do slovníku tím, že ve slovní zásobě je velký počet primitivních prvků přijatelnější než v gramatice.

(ii) V úplném teoretickém popisu nebudeme syntaktické vztahy zachycované jako funktoři považovat za primitivní pojmy, ale za pojmy dále rozložitelné, strukturované. Jak může tato strukturace vypadat, o tom píšou Bémová, Panevová a Sgall (1989); pracujeme-li s několika elementárními rysy syntaktických vztahů (resp. významů předložkových a prostých pádů) jako SYNT (platnost přímo relevantní pro větnou stavbu, nejen hodnota morfologické kategorie), DIR1-3 (nejen směrová doplnění), ANIM (typická životnost, včetně institucí, skupin ap.), PROX (blízkost) a s jejich přítomností (+) a nepřítomností (-) u dané funkce, můžeme např. následující funktoři, popř. prototypické funkce (předložkových) pádů, tj. kombinace funktoři a syntaktického gramatému (subfunktoři) vyjádřeného předložkou, rozkládat takto:

Aktor	+SYNT, +DIR1, +ANIM,
Adresát	+SYNT, +DIR3, +ANIM,
Patens	+SYNT, -DIR,
Efekt	+SYNT, +DIR3, -ANIM,
Origo	+SYNT, +DIR1, -ANIM,
u+Gen	-SYNT, -DIR, +PROX,
od+Gen	-SYNT, +DIR1, +PROX,
kolem+Gen	-SYNT, +DIR2, +PROX,
k+Dat	-SYNT, +DIR3, +PROX

Pro přehlednost uvádíme místo kombinací funktoři se subfunktořem předložkové pády, o jejichž primární funkci jde. Systematické zpracování tohoto předběžného návrhu klasifikace funktoři je jedním z lákavých námětů pro další výzkum.

3.3. Dalším námětem a problémem je zpracování komplexních lexikálních jednotek, zahrnujících víc než jedno slovo. Výsledky dosavadního výzkumu české idiomatiky (viz zejm. Čermák, 1982; Hnátková, 2002) ukazují, že i tady jde o výrazovou oblast značně složitou, s bohatým odstupňováním pevnosti frazeologických jednotek (frazémů) jak co do slovosledu, tak hlavně co do možností doplnění a lexikální variace. Je zřejmé, že na TR je třeba zpracovávat jako jedinou lexikální jednotku (hodnotu jednoho uzlu) Mathesiova sousloví jako *vysoká škola, rok co rok, křížem krážem*. Otevřenou otázkou ale je, jak tu zachycovat jiné více méně pevné frazémy. Zvláště důležité je to u složených predikátů jako *mít strach* (ekvivalentní s *bát se*) nebo *podat odvolání* (protějšek k *odvolat se*). Spojení infinitivu s čistě modálním slovesem chápeme v FGP jako analytický tvar slovesa, např. *musíme číst* obsahuje sloveso *muset* jako pomocné (jehož tektogramatickým ekvivalentem není zvláštní uzel, ale jen gramatém). Je možné vidět u takových spojení jako *máme doporučeno číst* nebo *doporučují nám číst* tlak analogie ve věci slovosledu. Věty jako *Tu knihu nám radili číst jako první* pak můžeme s přihlédnutím k roli slovesných komplexů (*verb clusters*, kvazimodálních sloves) a kontrastivní části základu rozbírat jako analogickou k *Tu knihu jsme museli číst jako*

první (viz Hajičová – Partee – Sgall, 1998, kap. 6, a nově především Hajičová, 2006). Další otázkou je, máme-li chápat i taková volnější spojení jako jediný tektogramatický lexikální prvek, nebo dát přednost specifickému typu spojení dvou uzlů. Ta doplnění frazémů, jejichž tvar by nasvědčoval jejich závislosti na původně závislé složce frazému, by bylo i tak potřeba vidět jako závislé na celém frazému (*podat odvolání proti něčemu* neobsahuje přívlastek, který je přítomný např. v *číst odvolání proti něčemu*, podobně jako ve spojení *být schopen něčeho* není závislostní dvojice *schopný něčeho*). Musíme pak hledat kritéria pro to, jak určit hranice pojmu frazém; že tu otevřené otázky jsou, to ukazují příklady dvojic jako *zajistit někomu bezpečnost – zajistit něčí bezpečnost*.

3.4. Jiné otevřené otázky se týkají operačních kritérií pro stanovení hranic mezi jednotlivými druhy syntaktické závislosti. Jedno z takových měřítek můžeme vidět v rozdílu mezi homonymií výrazového prostředku (předložkového pádu, podřadicí spojky ap.) a vágností jazykového významu. Dva různé závislostní vztahy pak můžeme vidět tam, kde jde o dvojnácnost, homonymii, tj. kde mluvčí může vždycky specifikovat (i když třeba ne v lingvistických termínech), jestli daný výraz užil v tom nebo onom významu; např. ve větě *Jirka rozbil dvě okna* nemusí mluvčí vědět, jestli se to stalo úmyslně, nebo ne, a proto považujeme opozici činitele a nositele děje za záležitost kognitivního obsahu, zatímco ve významové stavbě věty tu vidíme jedinou jednotku, konatele (aktor), která je v tomto bodě vágní. Další testovatelné kritérium pro druhy závislosti se často právem vidí v tom, že možnosti koordinace různých doplnění jsou omezené; např. řetěz slov **Ztratil jsem tu knihu včera nebo nadlouho* není správně tvořenou českou větou, a to dokládá, že tu máme dvě různá doplnění času – *kdy* a *na jak dlouho*. Ve větě *Dnes jsem si ji půjčil znovu, a nadlouho* nejsou tato dvě doplnění přímo koordinována, ale musíme tu předpokládat elipsu (opakovaného) slovesa a podmětu. Taková spojení jako *Tady a teď* jsou zřejmě frazeologicky omezená a můžeme je chápat jako výjimky. V každém případě jde tam, kde je koordinační spojení dvou větných členů gramaticky vyloučené, o dva různé členy, dva různé závislostní vztahy (funktory). Specifickou otázkou pak je možnost souřadného spojení jednotlivých kombinací funktoru se syntaktickým gramatemem (subfunktořem), např. *Dej ty papíry na stůl a pod něj* (dva výskytu doplnění směru-*kam*, tj. DIR3, s různými subfunktořy) je jistě dobře možné.

3.5. Na potřebu zjemnění klasifikace typů závislosti upozornili už Sgall, Hajičová a Panevová (1986, zejm. s. 161); novější výzkum této problematiky a odpovídajících aspektů teorie větné skladby (zejména i v souvislosti s ověřováním dosavadního třídění při anotování textů v projektu PDT) některé aspekty dál osvětlil, viz zejm. Panevová (2003) a Lopatková a Panevová (v tisku). Ukázalo se, že vedle dvou tříd závislostních vztahů, se kterými od počátku počítá FGP (aktanty a volná doplnění) a dnes už i řada jiných přístupů (srov. pojmy jako angl. *argument* a *adjunct*), je třeba si všimnout i tříd třetí, totiž kvazivalenčních doplnění. Jsou to taková doplnění, která sdílejí některé vlastnosti s aktanty (a) a jiné (b) s volnými doplněními:

(a) Kvazivalenční doplnění se vyskytují jen jako doplnění určité lexikálně omezené třídy řídicích slov (nebo morfématicky omezené třídy tvarů), a to jen jednou u daného výskytu slovesa, a způsob jejich vyjádření může být chápán jako rekce (slovesem je určeno, který předložkový pád se tu užívá).³

(b) Tato doplnění jsou s řídicím slovem spojena vztahem, který má svou specifickou sémantiku, což je vyjádřeno i tím, že se pro ně užívá zejména předložkových pádů, ne prostých pádů syntaktických; většinou jde o doplnění,⁴ která svá řídicí slova doprovázejí jen fakultativně, nejsou u nich obligatorní.

Panevová (2003) vymezuje a charakterizuje tři druhy kvazivalenčních doplnění:

- (i) překážka (*Obstacle*), např. *uhodit se, zranit se, píchnout se o něco*,
- (ii) prostředník (*Mediator*), např. *přivést, přitáhnout za něco*,
- (iii) rozdíl (*Difference*), totiž *o něco* u komparativu adjektiva nebo adverbia.

Doplnění překážky se liší od prostředku (srov. např. dvě různá doplnění ve větě *Jan zakopl nohou o stůl*, kde instrumentál vyjadřuje typické volné doplnění, které není omezeno na úzkou třídu sloves a sémanticky zahrnuje v typickém případě vědomou manipulaci daným nástrojem).⁵ Podobně se od určení prostředku liší i doplnění prostředníka, srov. např. *Otec přitáhl kluka levou rukou za ucho*. Doplnění rozdílu se v FGP dosud chápalo jako volné (viz Hajičová – Panevová – Sgall, 2002, s. 110), někdy jako shodné s doplněním míry (o tom se zmiňuje a argumenty proti tomu přináší Panevová, 2003, viz i Lopatková – Panevová, v tisku), ale příklady jako *Inflace se zvýšila proti roku 2000 o několik procent* dokládají, že tu můžeme mluvit o rekci a o dalších vlastnostech typických pro kvazivalenci.

Dodejme, že za další druh kvazivalenčního doplnění můžeme zřejmě považovat i doplnění vyjádřené akuzativem s předložkou *na* nebo instrumentálem u sloves jako *zemřít, onemocnět* (srov. Machová, 1972, s. 37, 41, 45). Jde tu zřejmě (na rozdíl od volného doplnění příčiny) o rekci a o několik málo možných řídicích sloves, u kterých ale zpravidla není tento závislý člen obligatorní. Bylo by snad možné mluvit tu o doplnění pramenu (*Source*).

³ Pojem rekce, v české lingvistice běžný, je možné srovnávat s chomskyánským „přiřazováním pádu“ (*case assignment*), s tím, že v české lingvistice se termín pád pochopitelně užívá především ve smyslu tvaroslovném (a jsme zvyklí mluvit o pádech prostých a předložkových). Rekce, pro kterou Šmilauer (1947, s. 69nn.) užívá i termíny podřízenost a vazba, je pojem užší než valence; při té není pád řídicím slovem vždycky jednoznačně určen (za valenční doplnění můžeme považovat např. obligatorní určení směru u sloves jako *směřovat*, které může být vyjádřeno různými předložkovými pády, podle různých hodnot syntaktických gramatémů neboli subfunktorů: *směřovat do, k, nad, pod, mezi...*).

⁴ Z formálního hlediska je přesnější mluvit o množině závislostních relací, tj. vztahů mezi řídicím a závislým uzlem jako konatel (*actor*, Act), přináležitost (*Appurtenance*, App), restriktivní a deskriptivní přívlastek (Rstr, Des), určení směru odkud (Dir1), kudy (Dir2) a kam (Dir3), místa (lokativ, Loc); v našich příkladech zachycujeme funktoři, které je specifikují, v podobě indexů u závislých slov, z nichž každé je uzavřeno ve své dvojici závorek; kontextovou zapojenost můžeme u řídicího slovesa označit indexem *t*, závislé slovo je zapojené právě tehdy, je-li jeho uzel vlevo od uzlu řídicího. Hodnoty gramatémů zapisujeme, jen pokud jsou příznakové, jako préteritum nebo komplexní vid (tektogramatický protějšek dokonavosti).

⁵ V případech příznakových, netypických, nemusí jít ani o vědomou manipulaci (*Shodil miskou kolenem*), ani o fyzický nástroj (*Svými nápady nás překvapovala*). Doplnění prostředku není vyjádřeno rekci, máme spojení jako *psát perem* i *psát na počítači*. Příklady přebírám z uvedeného článku J. Panevové.

Jak uvádějí Lopatková a Panevová (v tisku), jako kvazivalenční doplnění je možné zařadit i Poldaufův (1959) ‚záměr‘ (např. *Jdu se koupat* nebo *Helena šla do lesa na jahody*). Jak ukazuje druhý z uvedených příkladů, záměr není identický se směrem *kam*; to vyplývá z toho, že se můžou kombinovat jako dva sesterské uzly závislé na témž výskytu slovesa. Přesto jsou si tyto dva druhy doplnění v určitém smyslu zvlášť blízké: i když doplnění *kam* nepovažujeme za obligatorní v základním významu slovesa *jít* (ten se vyskytuje bez doplnění směru ve větách jako *Už jde* nebo *Včera šel rychleji*), přece jen – např. pokud pracujeme s pojmem typického doplnění – je u takových sloves pohybu jako *jít*, *jet* zřejmá nejen sémantická, ale i syntaktická blízkost obou doplnění (viz zejm. Žabokrtský, 2005, o otázkách spojených s lexikálním zpracováním valence ve slovníku VALLEX).

Podobné příznakové, neprototypické vlastnosti najdeme i u některých doplnění, u kterých se dá mluvit o konkurenci jednoho doplnění se spojením dvou nebo snad tří doplnění jiných (v podobném smyslu, jako jde o konkurenci u vztahu mezi doplněním směru a záměru). To se týká jednak vztahu mezi doplněním místa (*kde*) a směrovými doplněními *odkud* (*kudy*) *kam*, jednak konkurence mezi časovým doplněním *kdy*, popř. *jak dlouho* a dvojicí *odkdy dokdy*.

K dalším možným námětům patří konstrukce jako *Zranil se na ruce*, *Bydlel ve stanu*. Ty se liší se od typického doplnění místa (jaké je např. ve větě *Bydlel v lese*), a ovšem i od doplnění způsobu.

U spojení jako *naplnit čím* dosud není úplně jasné, jestli se nemají klasifikovat jako doplnění materiálu (tzv. partitiv, typický jako doplnění adjektiva nebo substantiva, např. *plný čeho*, *talíř čeho*).

Otázku, zda máme za kvazivalenční považovat i některá doplnění dosud v FGP považovaná za aktanty, totiž adresát, výsledek a původ, je podle mého názoru možné zodpovědět negativně. Na jedné straně mají tyto aktanty sice konkrétnější sémantiku než konatel a patiens, což je typické pro doplnění volná a kvazivalenční – viz výš odst. (b) –, ale na druhé straně je pro tato tři doplnění charakteristické, že se podílejí na vztazích, které Panevová (1980, s. 44n.) označuje jako posouvání, a to je spojuje s typickými aktanty; ukazuje to, že jejich sémantické zabarvení není na té úrovni stability, jakou má sémantika volných (a kvazivalenčních) doplnění.

Ačkoli některé otázky (včetně té posledně zmíněné) zůstávají otevřené pro další diskusi, v každém případě je dnes už zřejmé, že pojem kvazivalenčního doplnění má své místo vedle pojmů doplnění valenčního (k němuž řadíme všechny aktanty i takové výskyty volných doplnění, které jsou u svých řídicích slov obligatorní) a nevalenčního (tam patří volná doplnění tehdy, když obligatorní nejsou).

3.6. V oblasti třídění syntaktických vztahů si zasluhuje vedle už připomenutých bodů (zčásti uvedených už ve stati Sgall, 1998) pozornost otázka vztahu apozice. Chápeme-li tento vztah s Mathesiem (1942, zejm. s. 83–87; 1947) jako odlišný od vztahu závislosti, můžeme vidět jeho rysy shodné se vztahem souřadnosti. Na rozdíl od tradičního chápání (známého např. z prací V. Šmilauera) se v české strukturální lingvistice obecně uznává „semipredikační“ povaha apozice, pro kterou jsou typické příklady jako *Přemysl Otakar*,

český král nebo *Marie, má neteř* (a ne *král Přemysl* nebo *má neteř Marie*, ve kterých jde o přívlastek, tedy o závislostní vztah). V FGP zatím pracujeme s jediným apozičním vztahem, tj. předpokládáme, že zejména rozdíl mezi Mathesiovou apoziicí „široké identity“ a apoziicí „specifikační“ není strukturován jako jedna z opozic přítomných v jazykovém systému. Tento předpoklad je třeba přezkoumat, a vhodným východiskem pro to by mohly být funkce částic, resp. spojovacích výrazů jako *zejména* nebo *a to*. Je třeba znovu se ptát, jestli by tradiční přístup mohl být v určitém smyslu zachován, bude-li chápán tak, že v apozičních spojeních budeme vidět semipredikační vazby založené (se systémovou elipsou) na spojeních se vztažnou klauzí jako *Přemysl, který byl českým králem*. Pokud se najdou typy příkladů, kde takový popis není možný, potvrdilo by to výhodnost Mathesiova přístupu.

Zmínku si zaslouží i otázky spojené s pojmem doplňku, jehož tektogramatickým protějškem snad může být doplnění průvodní okolnosti. Pokud je toto doplnění vyjádřeno adjektivem, shoduje se v čísle a v rodu s podmětem nebo s jiným substantivem (tady ale shoda nevyjadřuje závislostní vztah) a jeho označení za doplněk („doplněk určující“ u Šmilauera, 1947, s. 333nn.) je nesporné. Otevřená otázka je, máme-li podobně klasifikovat i spojení s příslovcem nebo s předložkovým pádem, srov. vztah mezi příklady *přišel bos, přišel naboso a přišel pěšky*. Šmilauerův „doplněk doplňující“, u spony a podobných sloves (s. 143nn.), můžeme spíš chápat jako aktant, *patiens*, viz Panevová (1978, s. 250n.).

3.7. Z hlediska syntaktického anotování korpusu si další výzkum a diskusi zasluhuje i opozice obligatorních a fakultativních doplnění. Z teoretického hlediska tu s dichotomií vystačíme, ale pro automatickou analýzu je výhodné pracovat i s dalšími kategoriemi, rozlišovat tedy kromě doplnění, která u daného řídicího slova jsou obligatorně přítomná i na povrchu (ve vnější podobě věty), a doplnění v plném slova smyslu volných, pouze fakultativních:

(a) vypustitelné („sémanticky obligatorní“) prvky, u kterých neočekáváme, že budou při syntaktické analýze nalezeny jako závislé na kterémkoli výskytu daného řídicího slova (např. *přijít kam*); v některých případech je možné pracovat s nepříznačným doplněním elidovaného členu, např. *pije (alkohol)*, srov. Štícha (1987),

(b) doplnění typická, ačkoli ne skutečně obligatorní, např. *překvapit čím, předstihnout v čem*, která můžeme očekávat (přispěje to k disambiguaci takových spojení jako *překvapuje hady údery*).

4. Závěr

Základní vlastnosti větné stavby můžeme vidět v tom, že je v závislostním stromu (a) lineární uspořádání uzlů odpovídající výpovědní dynamičnosti (spolu s vyznačením hranice mezi základem a ohniskem věty) a (b) částečné uspořádání vyhovující podmínkám valence jednotlivých lexií. Vedle toho může ve větě být i jedno nebo několik dalších uspořádání (týkajících se jen některých částí věty), odpovídajících koordinačním

nebo apozičním vztahům. Na rozdíl od F. de Saussura tedy pracujeme (vedle lineárního uspořádání) s několika uspořádáními strukturními, ne jen s jedním. Zásadní důležitost nemá počet těchto uspořádání (‘rozměrů‘ grafu), ale silné podmínky týkající se vztahů mezi těmito uspořádáními, zejména podmínka projektivity. Díky nim má jádro větné struktury (a tedy jádro gramatické stavby jako celku) strukturaci poměrně jednoduchou, průhlednou; to poskytuje východisko k pochopení snadnosti, s jakou si dítě svou mateřtinu osvojuje. Pro zachycení jazykové schopnosti (*faculté de langage*) by pak nebylo nutné počítat se složitou strukturací podobnou Chomského univerzální gramatice, ale stačilo by pracovat s předpoklady blízkými obecně sdíleným mentálním schopnostem, jaké se týkají i elementární logiky nebo aritmetiky. Musíme ovšem předpokládat i schopnost zvládnout strukturaci široké a mnohostranné periferie jazykového systému (do značné míry podmíněnou kontextovými podmínkami a analogií).

Valence lexikálních jednotek (tj. soubory obligatorních a fakultativních závislostních vztahů, do kterých jednotky jako řídící slova vstupují) je svorníkem mezi slovní zásobou a gramatickou stavbou. Zachycení valence ve funkčním generativním popisu poskytuje velmi dobré východisko pro testování popisu jazyka v Pražském závislostním korpusu. Ukazuje se, že je to vhodný teoretický rámec pro syntaktické anotace vět ze souvislých textů Českého národního korpusu. Testování ukázalo i potřebu zjemnění dosavadní klasifikace, zejména uznání třetí kategorie typů závislosti, tzv. kvazivalenčních doplnění, sdílejících některé vlastnosti s aktanty a jiné s volnými doplněními. Zároveň testování upozornilo na určité otevřené otázky, které jsou východisky pro další výzkum a diskusi.

LITERATURA

- BÉMOVÁ, A. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (1989): Znovu k významu prostých a předložkových pádů. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 128–136.
- BÖHMOVÁ, A. – HAJIČ, J. – HAJIČOVÁ, E. – HLADKÁ, B. (2003): The PDT – A 3-level annotational scenario. In: A. Abeillé (ed.), *Building and Using Parsed Corpora*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers, s. 103–127.
- ČERMÁK, F. (1982): *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha: Univerzita Karlova.
- ČERMÁK, F. (1991): Podstata valence z hlediska lexikologického. In: D. Rytel-Kuc (ed.), *Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej*. Wrocław: Ossolineum, s. 15–40.
- ČERMÁK, F. (1992): Paradigmatika a syntagmatika slovníku: problémy a možnosti. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 249–264.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- FILLMORE, C. J. – CHRISTOPHER, R. R. – PETRUCK, M. R. L. (2003): Background to FrameNet. *International Journal of Lexicography*, 16, s. 235–250.
- HAJIČ, J. (1998): Building a syntactically annotated corpus: The Prague Dependency Treebank. In: E. Hajičová (ed.), *Issues of Valency and Meaning: Studies in Honour of Jarmila Panevová*. Prague: Karolinum, s. 106–132.
- HAJIČOVÁ, E. (1983): Remarks on the meaning of cases. In: E. Hajičová (ed.), *Prague Studies in Mathematical Linguistics*, 8. Praha: Academia, s. 149–157.
- HAJIČOVÁ, E. (2006): K některým otázkám závislostní gramatiky. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 3–26.
- HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (2002): *Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky, I: Teoretická lingvistika*. Praha: Karolinum.

- HAIČOVÁ, E. – PARTEE, B. H. – SGALL, P. (1998): *Topic-Focus Articulation, Tripartite Structures, and Semantic Content*. Dordrecht: Kluwer.
- HAIČOVÁ, E. – SGALL, P. (v tisku): The fundamental significance of Information Structure. In: C. Caffi – H. Haberland et al. (eds.), *Future Prospects of Pragmatics*.
- HAVELKA, J. (2005): Projectivity in totally ordered rooted trees. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 84, s. 13–30.
- HNÁTKOVÁ, M. (2002): Značkování frazémů a idiomů v Českém národním korpusu s pomocí Slovníku české frazeologie a idiomatiky. *Slovo a slovesnost*, 63, s. 117–126.
- CHOMSKY, N. (2004): The biolinguistic perspective after 50 years. In: *Quaderni del Dipartimento di Linguistica*, 14. Firenze: Università di Firenze, s. 3–12.
- KARLÍK, P. (2000): Hypotéza modifikované valenční teorie. *Slovo a slovesnost*, 61, s. 170–189.
- LOPATKOVÁ, M. – PANEVOVÁ, J. (v tisku): Recent developments in the theory of valency in the light of the Prague Dependency Treebank. In: M. Šimková (ed.), *Insight into Slovak and Czech Corpus Linguistics*. Bratislava: Veda.
- MACHOVÁ, S. (1972): *Příčina v syntaxi češtiny*. Praha: Academia.
- MATHESIUS, V. (1942): Řeč a sloh. In: B. Havránek – J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poezii*. Praha: Družstevní práce, s. 13–102.
- MATHESIUS, V. (1947): Podstata apozice a její druhy. In: V. Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, s. 302–318.
- PANEVOVÁ, J. (1978): Inner participants and free adverbials. In: J. Horecký – M. Těšitelová (eds.), *Prague Studies in Mathematical Linguistics*, 6. Praha: Academia, 227–254.
- PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- PANEVOVÁ, J. (2003): Some issues of syntax and semantics of verbal modifications. In: *Proceedings of MTT 2003 – First International Conference on Meaning-Text Theory*. Paris: École normale supérieure, s. 139–146.
- POLDAUF, I. (1959): Děj v infinitivu. *Slovo a slovesnost*, 20, s. 183–201.
- SAUSSURE, F. de (2002): *Écrits de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
- SGALL, P. (1998): Revisiting the classification of the dependents. In: E. Hajičová (ed.), *Issues of Valency and Meaning: Studies in Honour of Jarmila Panevová*. Prague: Karolinum, s. 15–26.
- SGALL, P. – HAIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1986): *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht – Prague: Reidel – Academia.
- ŠMILAUER, V. (1947): *Novočeská skladba*. Praha: Ing. Míkuta.
- ŠTÍCHA, F. (1987): Komunikativní a jazykové funkce lexikálního nevyjádření objektu děje ve větě. *Naše řeč*, 70, s. 184–193.
- TEJNOR, A. – DOKULIL, M. (1977): Význam, obsah, smysl. *Jazykovědné aktuality*, 14, s. 49–66.
- ŽABOKRTSKÝ, Z. (2005): *Valency Lexicon of Czech Verbs*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova.

Ortenovo nám. 24, 170 00 Praha 7

<sgall@ufal.mff.cuni.cz>